

Features of state and military building at the final stage of the existence of the Ukrainian Central Rada: historical and legal aspects

Особливості державного і військового будівництва на завершальному етапі існування Української Центральної Ради: історико-правовий аспект

Mykola Kravchuk

Key words:

state building during the Ukrainian Central Rada, military building in the times of the Ukrainian Central Rada, Army's formation the Army of the Ukrainian People's Republic, stages of state and military construction by the Ukrainian Central Rada, Army, Armed Forces of Ukraine.

Ключові слова:

державне будівництво в період Української Центральної Ради, військове будівництво в добу Української Центральної Ради, формування Армії Української Народної Республіки, етапи державного та військового будівництва за Української Центральної Ради, військо, Збройні сили України.

Постановка проблеми. Аналіз історії створення та відродження української держави і права на всіх її етапах від княжої держави (Київської Русі), козацької держави, гетьманщини, новітньої держави (Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Західноукраїнської Народної Республіки, Директорії Української Народної Республіки) до сучасної України здійснювалося завдяки генеруючій силі військовиків. Саме українське військо (армія, Збройні сили) були рушійною силою національного державотворення. У цьому плані доречною є оцінка ролі армії у суспільному розвитку, висловлена В. Петрівим, який відводив армії найважливіше місце у державному будівництві. П. Костюк твердив: «У своїх наукових розробках генерал-хорунжий Армії УНР В. Петрів (у 1919 році – військовий міністр УНР) обстоював думку, що держава – це територія + народ + військо»¹. Тому особлива вагомість армії як однієї із трьох складових частин держави, визначена саме тим, що вона є базовим інститутом захисту державного, національного суверенітету. Особливої значимості армія України набула в нинішній час. Адже сьогодні в геополітиці найвагоміше місце посідає та країна, яка має потужну економіку і модерні збройні сили, що цілком безпосередньо стосується України. Підвищила значимість і роль її Збройних сил «гібридна війна», що ведеться російськими бойовиками на сході країни. Вказані події викликають сум і подив, оскільки, маючи великий досвід державотворення на початку ХХ ст., насамперед, у військовій сфері, сучасні державники, зіткнувшись із глобальною проблемою захисту територіальної цілісності України та її суверенітету від північної сусідньої держави, проявили цілковиту неготовність до виконання важливої державної функції. Це вказує, що історико-правова спадщина будівничих УЦР та інших українських державних утворень, за яку було заплачено мільйони життів українських патріотів, не була врахована. Отже, обрана тема, в якій висвітлені особливості державного і військового будівництва на завершальному етапі існування Української Центральної Ради, є особливо актуальною і нині. Саме пацифістська політика очільників України на попередніх етапах призвела до стану відсутності боєздатної армії, необхідної для захисту її суверенітету у вказаний період, і наслідком цього стала втрата власної держави. Тому аналіз військового будівництва УЦР на завершальному етапі (у процесі звільнення Українською Армією її території від більшовицьких формувань при підтримці союзницьких армій Німеччини та Австро-Угорщини) є надзвичайно повчальним і цінним для нинішнього державного провладу, оскільки оцінка українських державотворчих подій столітньої давності підтверджує, що вони повторюються і сьогодні.

Окремі аспекти цієї теми знайшли своє висвітлення у наукових розробках вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: Н. Авраменка, Т. Бронської, В. Верстюка, Б. Гнатевича, В. Голубка, С. Громенка, В. Задунайського, М. Ковальчука, О. Копиленка, І. Крип'якевича, О. Мироненка, Б. Монкевича, Т. Осташко, В. Петріва,

¹ Костюк П. Коли звільняться від радянської спадщини Збройні сили України? Універсіум. 2015. № 5-6. С. 259–260.

О. Реєнта, В. Сергійчука, В. Сідака, В. Солдатенка, З. Стефаніва, Я. Тинченка, Б. Тищика, О. Удовиченка, Л. Шанковського, М. Шкільника, Я. Штендера, Б. Якимовича, Д. Яновського та ін. Однак донині повномасштабної праці з цієї тематики ще не вироблено. Ось тому вищевказане окреслило **мету** дослідження: висвітлити особливості державного та військового будівництва Української Центральної Ради на завершальному етапі її функціонування, їх правове забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз генезису державотворення України підтвердив, що досвід розбудови української держави у першій чверті ХХ ст. у добу Української Центральної Ради є цінним. Саме УЦР заклала фундамент національної держави, який слугував основою, базисом розвитку інших різновидів державних утворень, зокрема Української Держави за гетьмана П. Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки. Для впорядкування наукової розвідки автором проведена періодизація державного і військового будівництва України у першій чверті ХХ ст., яка використана при висвітленні цієї теми як важливий інструментарій наукового апарату (*див. дет. авторську працю «Армія Української Центральної Ради та її досвід для сучасності: історико-правове дослідження»*²). За цією періодизацією часові межі цього дослідження окреслені другим етапом державотворення УЦР, який охопив два періоди: перший із них – з 12 по 30 січня 1918 р. – пов'язаний із проголошенням Четвертим Універсалом незалежності УНР, боротьбою з більшовицьким повстанням, захистом Києва від більшовицьких армій; другий період – із 1 лютого по 29 квітня 1918 р. – пов'язаний із передислокацією Уряду УНР до Житомира, перерозподілом обов'язків між членами Уряду та підписанням представниками УЦР заклику про надання німецько-австро-угорськими військами союзницької допомоги і переформуванням війська УЦР під керівництвом нового військового міністра О. Жуковського, відозвою Ради Народних Міністрів України до народу про вищевказані події.

Отже, особливістю українського державного будівництва стали події, які слугували фундаментом соціальних процесів у визначених хронологічних межах. Найголовніше було те, що суспільним каталізатором національного відродження українців стала Перша світова війна. На фронтах війни, які проходили через територію України, а це Південно-Західний, частина Румунського фронтів та Чорноморський флот, у березні 1917 р. перебувало 3839,3 тис. військовиків (*дет. див. авторську монографію «Правові основи будівництва Національних Збройних сил України в 1914–1993 рр. (Орг., структура, штати): Іст.-правове дослідження. Івано-Франківськ-Коломия, 1997»*³). За роки війни тільки в Україні було мобілізовано в армію 4 млн чоловіків, або близько половини дорослого чоловічого населення⁴, що лягло важким тягарем на українців. Рух за створення національних українських військових частин як гаранта суверенітету держави охопив всю російську армію, де налічувалося 2,5 млн військовиків-українців. У березні–квітні 1917 р. у військових частинах почали створюватись гуртки (земляцтва) українців, з яких формувалися ради, діяльність яких у масштабі дивізії координувалась українськими членами дивізійних комітетів⁵. Доволі вагомий внесок у державне і військово будівництво зробили три Всеукраїнських військових з'їзди, які відбулися впродовж 1917 р.: I Всеукраїнський військовий з'їзд пройшов 5–8 травня у складі 700 делегатів і репрезентував 1 580 702 вояків-українців. З'їзд висловився за негайне проголошення національно-територіальної автономії України, українізацію армії і перетворення її на народну міліцію, обрав УГВК; II Всеукраїнський військовий з'їзд відбувся 5–10 червня 1917 р. у складі 2 308 делегатів, які представляли 1 732 444 військовиків. З'їзд засудив політику Тимчасового уряду щодо України, запропонував «негайно приступити до твердої організації краю», тобто запровадити підвалини автономного ладу, конструктивно розглянув питання щодо українізації армії, про землю, схвально поставився до 1 Універсалу УЦР, обрав 132 особи до Всеукраїнської ради військових депутатів, яких кооптовано до УЦР; III Всеукраїнський військовий з'їзд (20 жовтня 1917 р.) також репрезентував 3 млн військовиків-українців⁶. Урахувавши вимоги III Всеукраїнського військового з'їзду, репрезентанта 3 млн військовиків, УЦР прийняла вольове рішення і 7 листопада 1917 р. на засіданні Малої ради оголосила Третій Універсал, яким юридично закріпила створення авто-

² Кравчук М.В. Армія Української Центральної Ради та її досвід для сучасності: історико-правове дослідження. Актуальні проблеми правознавства. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ / Редкол. та ін. Випуск 2. Тернопіль, 2016. С. 22–29.

³ Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр... Івано-Франківськ-Коломия: Вид. «Плай»..., 1997. С. 41.

⁴ Історія Української РСР у десяти томах Т. 5. К.: Наукова думка, 1983. С. 334.

⁵ Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних сил України в 1914–1993 рр. Івано-Франківськ-Коломия: Вид. «Плай», 1997. С. 44.

⁶ Дорошенко Д.І. Історія України. 1917–1923. В 2-х томах... К.: Темпора: Т. 1. Доба Центральної Ради, 2002. С. 250, 254, 260; Верстюк, В., Дзюба, О., Репринцев, В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. К.: Наукова думка, 1995. С. 218, 219, 222, 240.

номії Української Народної Республіки⁷. За словами О. Удовиченка, «ці військові з'їзди дали російському уряду справжнє поняття про силу українського національного руху і його динамічний розвиток»⁸.

Аналіз документів підтвердив, що найбільшим упущенням у роботі державників-соціалістів УЦР на той час було негативне ставлення до створення власної армії. В. Винниченко із самого початку попереджав у «Робітничій газеті» від 7 квітня 1917 р.: «На кінчиках багнетів можуть маяти не тільки червоні стяжки свободи, але й чорні пасма реакції, насильства, абсолютизму». Далі він продовжував заперечувати проти творення Армії України в іншому номері тої ж газети: «Не своїй армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій. <...> Українська демократія має в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, не мало бути його далі»⁹. Така політика державного провладу Центральної Ради у військовій сфері також негативно проявилася щодо всіх, хто прагнув створити в Україні кадрову, професійну армію і, насамперед, вказана недовіра стосувалася вищого командного складу. Зокрема, вчинялися перешкоди у розбудові армії ген. П. Скоропадському, ген. В. Кирею¹⁰. Це також послужило підставою для звільнення з посади генерального секретаря з військових справ С. Петлюри¹¹.

Така позиція українських державників-соціалістів у зазначений час українського військового будівництва була помилковою, на відміну від військової політики російських більшовиків, які проголосили: «Всяка революція чогось варта, якщо вона здатна захищатися», із цим гаслом вони й оголосили війну українцям і перемогли українську демократію. Російсько-українська війна було оголошена 25 грудня 1917 р. Російські війська розпочали наступ у складі, крім загонів українських більшовиків, 4 армійських груп під керівництвом Антонова-Овсієнка, зокрема Берзіна, Єгорова, Муравйова, Знаменського.

Водночас 26 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат прийняв Постанову «Про створення Армії УНР на засадах добровільності та оплати», 30 грудня п.р. схвалив проект «Про формування української міліційної армії та організації гайдамацьких корпусів» як «кадрів інструкторів української міліційної армії», а 3 січня 1918 р. Мала рада обговорила і схвалила Закон «Про утворення добровільного війська (армії)»¹². Всі ці заходи не сприяли підвищенню боєздатності армії України, а, навпаки, породжували негативні тенденції у військовому будівництві, викликали зневіру в українську мілітарну потугу.

У січні 1918 р. Центральна Рада не могла протиставити більшовикам якогось значного збройного супротиву, оскільки військові сили, сформовані нею, також переживали процес стихійної демобілізації та впливу її пацифістської політики. За твердженням М. Какуріна, для оборони на папері УЦР володіла 20-тисячним військом, а насправді надійними були 1 200 вояків «вільного козацтва», два полки «чорних» і «червоних гайдамаків», курінь Січових Стрільців, полк ім. кошового отамана К. Гордієнка, підрозділи інших полків¹³. За словами З. Стефаніва, у січні 1918 р., «коли більшовики загрожували столиці української держави, її уряд був уже безборонний. Полки, що мали назви українських гетьманів і діячів, швидко розклалися, залишилася з них тільки мала частина дійсно національно свідомих вояків. І в цей критичний час УЦР почала шукати підтримки в добровільних формаціях, міркуючи, що добровольці, які підуть у ряди із суто ідейних мотивів, будуть кращою обороною, ніж полки, сформовані із солдатів колишньої російської армії»¹⁴.

За словами Д. Дорошенка, українську державність «рятували, гинучи в нерівній боротьбі, патріоти-добровольці: українська молодь, невелике число національно настроєних професійних вояків та галицькі січові стрільці. Можна з певністю сказати, що коли б не військова поміч німців, геройські зусилля українських добровольців не змогли на той час врятувати б український уряд, а з ним і ідею національної державності»¹⁵. Хоча, за переконанням військового міністра О. Жуковського, формування української армії були здатні без допомоги союзницьких армій захистити Україну. Перекинемо місточок до сучасних подій

⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох томах. К.: Наукова думка. Т. 1, 1996. С. 396–401.

⁸ Удовиченко О. Україна у війні за державність. К.: Вид-во «Україна», 1995. С. 9.

⁹ Дорошенко Д. І. Історія України. 1917–1923. У 2-х томах. К.: Темпора: Т. 1. Доба Центральної Ради, 2002. С. 249, 250,

¹⁰ Дорошенко Д. І. Історія України. 1917–1923. Т. 1. С. 264, 265.

¹¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох томах. К.: Наукова думка. Т. 2. 1997. С. 45.

¹² Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. К.: Наукова думка, 1995. С. 254, 255.

¹³ Какурин М. Е. Как сражалась революция. Т. 1. М.: Политиздат, 1990. С. 167.

¹⁴ Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917–1921 рр. Частина 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. Мюнхен: Вид. Українс. комбатант, 1947. С. 33.

¹⁵ Дорошенко Д. І. Історія України. 1917–1923. У 2-х томах. К.: Темпора: Т. 1. Доба Центральної Ради, 2002. С. 265.

на сході України, у Донецькій і Луганській областях, і стає очевидним, що події столітньої давності повторилися. Саме масовий порив добровольців на захист української землі на сході зупинив країну-агресора від повномасштабної війни. Цей факт підтверджує вагомість історичного досвіду.

Ось тому період українського державотворення, зокрема будівництва Армії УЦР, починаючи з часу, коли під тиском формувань М. Муравйова, що мали чисельну перевагу, уряд та українські війська залишили столицю України – Київ і перемістились у напрямі Житомира, потребує детального, всебічного дослідження. Тут доречно підкреслити, що за пацифістську політику керівництва УЦР дорого заплатило населення Києва, за одну добу агресором було фізично знищено від 3 000 до 5 000 осіб, переважно прихильників УНР та офіцерів¹⁶.

Отже, після важких кровопролитних боїв, у ніч з 26 на 27 січня 1917 р. військові частини Української Армії відступили у Гнатівку, де відбулося їхнє переформування під керівництвом нового виконуючого обов'язки військового міністра О. Жуковського. З цього моменту розпочато новий етап розбудови української армії. Стосовно цього В. Голубко зазначив: «Уже під час зимової кампанії 1917–1918 рр. стало очевидним, що покласти оборону держави на стихійно створені напіврегулярні формування міліційного типу неможливо. Навіть чисельні українізовані військові частини, позбавлені централізованого керівництва, а головне – внаслідок відсутності державної військової концепції, залишившись напризволяще, втрачали боєздатність <...> і перетворювалися на іррегулярні загони з характерними властивостями – виборністю командного складу, відсутністю статутної регламентації внутрішнього життя, дисципліни, елементарної субординації у відносинах між офіцерами і рядовими»¹⁷.

За словами З. Стефаніва, «у невеликій чисельно українській армії, яка нараховувала на той час близько трьох тисяч перевтомлених безупинними боями військовиків і складалася з малих окремих військових одиниць (деякі з них нараховували по кілька людей, так наприклад, Богунівський полк – 8 чол., Полуботківський полк – 5 чол., Наливайківський – 21 чол., Сагайдачного – 6 чол., Богданівський – 120 чол., Дорошенківський – 80 і т. д., а найбільшою частиною був полк республіканців П. Болбочана), було проведено ґрунтовну реорганізацію»¹⁸.

У той час на спільній нараді командирів окремих частин, з ініціативи ген. К. Прісовського і п/полк. П. Болбочана та за підтримки більшості старшин було вирішено об'єднати всі військові структури в один Окремий Запорізький загін під командуванням ген. К. Прісовського, у складі двох куренів. Гайдамацький кіш Слобідської України брав участь у подальших військових діях як самостійне формування під керівництвом С. Петлюри, оскільки він не погодився ввійти до складу загону з єдиним командуванням.

Учасник тих подій, сотник Б. Монкевич повідомив: «Ген. К. Прісовський був обраний збором старшин як найстарший за рангом, висококваліфікований і добрий вояк. Вибір мав особливе значення, оскільки Військо показало, що після реорганізації Збройних сил не хоче бездарного, невмілого, головним чином невійськового командування, до якого брались цивільні люди з партійним квитком і великими амбіціями отаманів»¹⁹.

За твердженням В. Сідака та ін. вчених, головними критеріями діяльності ген. К. Прісовського були «протистояння революційній демагогії у військових частинах, відкрите неприйняття партизанщини та введення суворої дисципліни та чіткої організації у підпорядкованій формації, відстоювання плану створення регулярної армії України, а т. зв. революційно-демократичні перетворення у війську лише шкодили його боєздатності». Тому, за його рішенням, Загін став аполітичним, будь-які солдатські комітети та комісари були ліквідовані, дисциплінарна влада належала тільки старшинам, які ним же призначалися²⁰. Ген. К. Прісовського підтримував командир 2-го Запорізького пішого куреня, найбоєздатнішого підрозділу Загону, П. Болбочан, який, незважаючи на скасування військових відзнак і рангів, ввів їх для старшин і козаків куреня, які пізніше були запроваджені в усьому Загоні²¹.

¹⁶ Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. К.: Наукова думка, 1995. С. 259.

¹⁷ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. С. 188.

¹⁸ Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917–1921 рр. Частина 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. Мюнхен: Вид. Українськ комбатант, 1947. С. 33, 40–44.

¹⁹ Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. 2-е видання. Нью-Йорк, 1956. С. 14.

²⁰ Сідак В. та ін. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. К.: Темпора, 2004. С. 13, 17.

²¹ Там же. С. 14.

2 березня п.р., випереджуючи німецько-австро-угорські війська, які діяли відповідно до Берестейської угоди, до Києва увійшли Окремий Запорізький загін разом із Січовими Стрільцями і Гайдамацьким кошем Слобідської України. Та зі зміцненням Загону запорожців, що становив основу Української регулярної армії, «зростала недовіра до її командування з боку лідерів Центральної Ради, які і далі недооцінювали потребу створення власної армії, відкрито демонстрували негативне ставлення до офіцерства колишньої російської армії, продовжували підтримувати руйнівні для армії «революційно-демократичні» перетворення. Крім того, розбудові української армії опиралося німецьке командування, вимагаючи від уряду України розпуску регулярних військових. Юридичною основою розбудови Армії залишався Закон «Про створення Українського народного війська»²². У зв'язку з цим Наказом від 4 березня 1918 р. Окремий Запорізький загін під командуванням ген. З. Натієва був відправлений зі столиці на більшовицький фронт, де разом із союзницькими військами успішно й оперативно звільнив низку міст та сіл Полтавщини, Харківщини й успішно провів Кримську операцію без погодження з німецьким командуванням. Внаслідок масового зголошення добровольців на службу Загін було розгорнуто у дивізію, а 9 квітня 1918 р. – у корпус чисельністю 9 000 осіб²³. Та, попри вказані фактори, військове будівництво зростало. Завдяки різним заходам курінь Січових Стрільців розгорнувся у 1-й полк СС, чисельністю 3 000 вояків і став найбоєздатнішою й організованою частиною, що разом з 1-ю Запорізькою дивізією утворила ядро регулярної Армії УНР, загальною чисельністю на кінець березня 15 000 військовиків. Заслуга військового міністра О. Жуковського в тому, що була посилена статутна дисципліна у військах, затверджена військова присяга, ліквідовані всі партизанські загони, подолано «хаос», породжений демобілізацією армії, організовані оперативні військові установи Армії УНР та сформовані нові військові частини²⁴. Відповідно до доповіді «Про організацію Військового міністерства і підготовку до призову нової армії», проголошеної О. Жуковським на засіданні уряду, формувалися управління міністерства в усіх військових галузях, утворювався технічний апарат у формі губерніальних і повітових комендантів для проведення призову, організувалася підготовка офіцерського складу в інструкторських школах, перший випуск мав дати 1 200 офіцерів. Ці заходи поповнили армію у травні 1918 р. контингентом на 250 000 осіб. А загалом планувалось утворити Армію УЦР в 600 000 військовиків²⁵.

Висновки. Саме під тиском мільйонів українських солдатів і матросів, дієвої суспільної рушійної сили, була створена українська держава – Українська Центральна Рада, яка за хронологічно короткий проміжок часу розвинула Українську Народну Республіку від автономії до повної державної самостійності, реалізувавши базове право народу на самовизначення. При цьому було доведено, що формування національної Армії України в 1917–1918 рр. як гаранта суверенітету та її правове забезпечення стало одним із ключових чинників та визначальних особливостей у розбудові в цей час самостійної держави УНР. Однак політичний провід УЦР далі дотримувалася ідеї пацифізму.

Анотація

У статті на історико-правовому досвіді українського державотворення доби Української Центральної Ради обґрунтовано, що вагомою складовою частиною державного будівництва є створення національної армії. Саме сформована модерна армія слугує гарантом існування держави, забезпечення її суверенітету. Автором проаналізовані особливості державного будівництва на завершальному етапі існування Української Центральної Ради (січень–квітень 1918 р.) та визначені стан і роль Армії УЦР у процесі її державотворення у цей період. Висвітлені основні заходи державного провладу Української Центральної Ради у військовій сфері у процесі звільнення території України від агресії більшовицької Росії. Окреслені основні історико-правові уроки державного будівництва Української Центральної Ради для сучасних державників.

²² Сідак В. та ін. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 17–18.

²³ Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк, 1956. С. 36, 83.

²⁴ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. С. 190, 193.

²⁵ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох томах. К.: Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 207.

Summary

Based on the historical and legal experience of Ukrainian statehood of the period of the Ukrainian Central Rada, the article demonstrates that the creation of a national army is a significant component of state building. Exactly formed modern army serves as a guarantor of the existence of the state, ensuring its sovereignty. The author analyzes the peculiarities of state building at the final stage of the existence of the Ukrainian Central Rada (January–April 1918) and determines the status and role of the UCR Army in the process of its state-building during this period. The main measures of the state leaderships of the Ukrainian Central Rada in the military sphere during the freeing the territory of Ukraine from the aggression of the Bolshevik Russia are highlighted. The main historical and legal lessons of state building of the Ukrainian Central Rada for contemporary statesmen are outlined.

Використана література:

1. Костюк П. Коли звільняться від радянської спадщини Збройні сили України? Універсіум. 2015. № 5-6. С. 259–260. URL: <http://www.universum.lviv.ua/journal/2015/3/kost.htm> (дата звернення: 06.09.2018).
2. Кравчук М. Армія Української Центральної Ради та її досвід для сучасності: історико-правове дослідження. Актуальні проблеми правознавства. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2016. Випуск 2. С. 22–29.
3. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних сил України в 1914–1993 рр. (Орг., структура, штати): Іст.-правове дослідження. Івано-Франківськ-Коломия: Вид. «Плай»; Вид.-поліграф. тов-во «Вік», 1997. 292 с.
4. Історія Української РСР у десяти томах. К.: Наукова думка, 1983. С. 334.
5. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. 588 с.
6. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2-х т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997. 424 с.
7. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. У 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Галушко. Т. 1. Доба Центральної Ради. Київ, 2002. 320 с.
8. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Київ, 1995. 206 с.
9. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Київ: Наукова думка, 1995. 218 с.
10. Какурин М. Как сражалась революция. Т.1. 2-е изд., уточ. Москва: Политиздат, 1990. 687 с.
11. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
12. Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. 2-е вид. Нью-Йорк, 1956. 288с.
13. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: наукове видання. Київ: Темпора, 2004. 416 с.

Mykola Kravchuk,

*PhD in Law, Associate Professor, Doctor of Law of the Ukrainian Free University,
Head of the Department of Theory and History of State and Law, Ternopil National Economic University, Ukraine*